

А.М. Мамырбеков*¹, Ж.М. Тлемисова²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Тарих ғылымдарының кандидаты,
Семей қаласы, Қазақстан Республикасы, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com.*

²*Alikhan Bokeikhan University, докторант,
Семей қаласы, Қазақстан Республикасы, E-mail: jansaia.86@mail.ru*

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ НЕМІС ЖӘНЕ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың екінші жартысы Қазақстанда социалистік құрылыстың екінші даму кезеңімен сипатталады. Елдің әлеуметтік-демографиялық жүйесінде күрделі өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістерге тарихи шынайы бағасын берудің ғылыми ізденістері әлі күнге дейін белсенді жалғасуда. Осыған орай, бұл зерттеу жұмысының басты мақсаттарының бірі ретінде аталған кезеңдегі Қазақстанда өмір сүрген неміс және поляк диаспорасының мәдени даму ерекшеліктері мен қоғамдық рөліне тарихи талдау болып табылады.

Зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі XX ғасырдың екінші жартысындағы неміс және поляк этностарының мәдени даму қызметін анықтайтын тарихнаманың пайымдарын талқылау және өзіндік пікір таныту. Осы міндеттің аясында кеңестік және тәуелсіз Қазақстан кезеңдерінде тақырып бойынша жарыққа шыққан еңбектерге тарихнамалық салыстырмалы-талдау жасау алға қойылды. Сонымен қатар, мәселе тұрғысындағы жаңа архив деректерді ғылыми айналымға қосу да жұмыстың ғылыми тапсырмаларының қатарына жатады.

1950-60 жылдардағы «Жылымық» дәуірінде Кеңестер Одағындағы депортацияланған ұлттардың саяси-құқықтық мәртебелері қалпына келтіріліп, мәдени-әлеуметтік дамуларына мүмкінді берілді. Бұл оң өзгерістердің ықпалы поляк және неміс этностарына да ықпалын тигізбей қоймады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде 1950-1990 жылдары арасында Қазақстанда өмір сүрген неміс және поляк мәдени ұйымдарының қызметінің тұрақты дамығандығына баға бере аламыз. Алайда, аталған мәселенің архив құжаттары тұрғысында кешенді тарихи талдаулармен жалғасын табу қажеттігін атап өтеміз.

Түйін сөздер: КСРО, поляктар, немістер, диаспора, мәдени даму, этномәдени бірлестік, қоғам.

Мамырбеков А.М. *¹, Тлемисова Ж.М. ²

¹*Alikhan Bokeikhan University, кандидат исторических наук,
город Семей, Республика Казахстан, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com.*

²*Alikhan Bokeikhan University, докторант,
город Семей, Республика Казахстан, E-mail: jansaia.86@mail.ru*

КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ НЕМЕЦКОЙ И ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Аннотация

Вторая половина XX века характеризуется вторым этапом развития социалистического строительства в Казахстане. В социально-демографической системе страны произошли серьезные изменения. Научные изыскания, чтобы дать историческую объективную оценку этим явлениям, до сих пор активно продолжаются.

В этой связи, одной из главных целей данной исследовательской работы является исторический анализ особенностей культурного развития и общественной роли немецкой и польской диаспоры, проживавшей в Казахстане в указанный период.

Одной из основных задач исследования является анализ суждений историографии, определяющих деятельность культурного развития немецких и польских этносов второй половины XX века, и формулировать свою точку зрения. В рамках данной задачи был выдвинут историографический сравнительно-анализ трудов, изданных по теме в советский и независимый казахстанский периоды. Вместе с тем, внедрение в научный оборот новых архивных данных в контексте проблемы также является одной из научных задач работы. В эпоху «Оттепели» 1950-60-х годов были восстановлены

политико-правовые статусы депортированных национальностей в Советском Союзе, открылся доступ к культурно-социальному развитию. Влияние этих положительных изменений нашло отражение в культурной жизни польских и немецких этносов.

В *результате* исследовательской работы можно судить о устойчивом развитии деятельности немецких и польских организаций культуры, проживавших в Казахстане в 1950-1990-е годы. Однако отметим, что данный вопрос необходимо продолжить комплексным историческим анализом на основе архивных документов.

Ключевые слова: СССР, поляки, немцы, диаспора, культурное развитие, этнокультурное объединение, общество.

A.M. Mamyrbekov*¹, Zh.M. Tlemissova²

¹Alikhan Bokeikhan University, Candidate of Historical Sciences,
Semey city, Republic of Kazakhstan, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com

²Alikhan Bokeikhan University, PhD students,
Semey city, Republic of Kazakhstan, E-mail: jansaia.86@mail.ru

CULTURAL DEVELOPMENT OF THE GERMAN AND POLISH DIASPORA IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The second half of the twentieth century is characterized by the second stage of the development of socialist construction in Kazakhstan. Serious changes have taken place in the socio-demographic system of the country. Scientific research to give a historical objective assessment of these phenomena is still actively ongoing. In this regard, one of the main *goals* of this research work is a historical analysis of the features of cultural development and the social role of the German and Polish diaspora living in Kazakhstan during this period.

One of the main *objectives* of the research is to analyze the judgments of historiography that determine the activities of the cultural development of German and Polish ethnic groups of the second half of the twentieth century, and to formulate their point of view. Within the framework of this task, a historiographical comparative analysis of works published on the topic in the Soviet and independent Kazakhstan periods was put forward. At the same time, the introduction of new archival data into scientific circulation in the context of the problem is also one of the scientific tasks of the work. In the era of the "Thaw" of the 1950s and 60s, the political and legal statuses of the deported nationalities in the Soviet Union were restored, access to cultural and social development was opened. The influence of these positive changes was reflected in the cultural life of Polish and German ethnic groups.

As a *result* of the research work, it is possible to judge the steady development of the activities of German and Polish cultural organizations that lived in Kazakhstan in the 1950s and 1990s. However, we note that this issue needs to be continued with a comprehensive historical analysis based on archival documents.

Keywords: USSR, Poles, Germans, diaspora, cultural development, ethno-cultural association, society.

Кіріспе. 1950 жылдар Кеңестер Одағында бірқатар әлеуметтік-мәдени алмасулармен ерекшеленеді. Сталин құрған тоталитарлық жүйенің құрсаулары босап, қоғамның еркін тыныстануына мүмкіндік беретін саяси-идеологиялық және мәдени-әлеуметтік қадамдар жасалынды. 1950 жылдардың ортасында Қазақстанның демографиялық жүйесінде тарихи өзгерістердің екінші толқыны басталды. Қазақстанға «Тың игеру» науқанына байланысты КСРО-ның алыс түкпірлерінен көптеген ұлттардың өкілдері қоныс аударды. Олардың арасында поляк, неміс этностарын да атап өтеміз. Әрине, поляктар мен немістердің негізгі дені Екінші дүние соғысынан соң қоныс аударғандығын жақсы білеміз. Соғыстан кейін, депортацияланған немістер комендаттық режимде өмір сүрді. Поляктар болса, бірқатар еркін құқықтарға ие болды.

Н.С. Хрущев негіздеген «Жылымық» кезеңі сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған ұлттардың бірқатар саяси-құқықтық жеңілдіктер алуына жол ашып, мәдени-әлеуметтік дамуына жағдай жасады. Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде неміс, поляктар тығыз шоғырланған өңірге айналды. Қазақстанда өмір сүретін немістердің мәдени дамуына басқа одақтас республикаларға қарағанда біршама артықшылықтар берілді. Мысалы, 1957 жылы Кеңестер Одағында Қазақстанда ғана неміс тілі ана тілі ретінде мектепте оқытуға рұқсат етілген жарлық шықты [1, 48 б.]. Бұл неміс

балаларының өз ана тілдерінде білім алуларына, партиялық органдарда жұмыс істеуге, мекемелерді басқаруға, тілдері мен мәдениетін дамытуға мүмкіншіліктерді ілгерілетті.

1956 жылы Барнауылда алғаш рет неміс тілінде «Арбайт» газеті жарияланды. Барнауыл Шығыс Қазақстанға жақын болғандықтан газетті сол аумақтағы немістер қиындықсыз алып оқуға мүмкіндіктер тапты. 1957 жылы Мәскеуде «Нойес Лебен» неміс газеті жарық көрді. Аталған газет КСРО-ның барлық немістеріне таратылады және тираж саны ұлғайып отырды. Неміс ұлтының реабилитациядан кейінгі шыққан алғашқы неміс тілді басылымдары немістер арасында үлкен мәдени серпіліс туғызды [2, 155 б.].

Поляк диаспорасының ортасында 1960 жылдары мәдени алға жылжушылық әсерлері анық байқалды. Этномәдени бірлестіктің ашылуына мүмкіндік алды. Поляктардың саны немістерден аз болуына байланысты, республикадағы этномәдени бірлестіктер өмірінде айтарлықтай орын болмағанымен, өзіндік ізін қалдырып отырды.

Бұл зерттеу жұмысының өзектілігі кеңестік дәуірдегі мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастардың салдарлары мен даму белгілері бүгінгі тәуелсіз Қазақстан ахуалымен тығыз сабақтастық табады. Бүгінгі таңда еліміз этномәдени бірлестіктердің дамуына жан-жақты институционалды қамқорлық танытуда. Сондай-ақ, республика аумағында өмір сүруші этностардың тарихи отанымен байланыстар жасауына мемлекетаралық деңгейде қолдаулар білдіруде.

Материалдар. Зерттеу жұмысының материалдар базасын Қазақ КСР тұсындағы республика тұрғындарының мәдени өмірін жақсарту мен өзгертуге бағытталған әкімшілік-партиялық шешімдер және қаулылар сипатталған архив құжаттары құрайды. Сонымен қатар, поляк, неміс диаспораларының этномәдени бірлестіктерінің ұйымдастырған газет-журналдары, жиналыс қаулылары да материалдар қатарын құрайды. Жоғарыда аталған диаспора өкілдерінің мәдени бірлестіктері ұйымдастырған БАҚ беттеріндегі ақпараттарды талдай отырып, олардың 1970-80 жылдары біршама мәдени бостандыққа ие болғандығына көз жеткіздік.

Әдіснама. Тақырыпты зерттеу барысында кеңестік дәуірдегі мол деректердің сапасымен ұшырасуды ескере отырып, деректану саласының әдістерінің маңызын ерекше атап өту қажет. Оның ішінде деректанулық талдау, сыни көзқарас, дедукция, индукция және т.б. әдістердің қолданыс тапқандығын айқындаймыз. Сонымен қатар, диаспора және демография мәселелері тарихтағы статистикалық мәліметтерге тікелей тәуелді болғандықтан статистика мен демография ғылымдарының теориялық-әдіснамалық тәселдері кең басшылыққа алынды.

Мысалы, демографиялық баланс әдісі кеңестік дәуірдегі поляк, неміс этномәдени ұйымдарын қолдауға бағытталған үкіметтік шығындардың басқа да этномәдени ұйымдарға қолдау көлемімен салыстырып, арақатынасын ажыратуға мүмкіндік берді. Тарих ғылымының әдістерінен тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық, ретроспективті талдау әдістерінің өзекті болғандығына назар аудардық. Мәселен, тарихи-типологиялық әдістің көмегімен этномәдени бірлестіктердің әлеуметтік-мәдени даму ерекшеліктерінің ұқсастығы мен ерекшеліктерін айқындауға қол жеткіздік.

Нәтижелер. Деректерге қарағанда немістердің Қазақстанда XVIII ғасырдың соңынан бастап пайда бола бастаған. Олар сол кезеңдегі Ресей империясының ішкі көші-қон үрдістерінде белсенді қатысты. 1885 жылы немістердің Қазақстандағы алғашқы селосы Рождественское пайда болды [4, б.57]. 1930 жылдардағы Кеңестер Одағындағы кулактарға қарсы күрес, ұжымдастыру науқандары барысында Повольже, Украина, Қырымды мекендеген неміс шаруалары Қазақстанға қоныстана бастады.

1936-1939 жылдары Одақтағы немістерге қарсы жаппай қуғын-сүргін ұйымдастырылды. Оларға идеологиялық тұрғыда сенімсіз элемент ретінде қаралды. Себебі, немістер мәдени тұрғыда өздерінің ұлттық колориттерін, болмыстарын сақтап өмір сүруге ұмтылды және бір мекенге шоғырланып орналасты. Олардың бұл ерекшелігі 1950-90 жылдары да жалғасып тапты [5].

Осыған байланысты, оларды кеңестік тұрмыстық-шаруашылық пен идеологияға тәрбиелеу жұмыстары 1970 жылдары белсенді жүргізілді. Коммунистік партия билігі немістердің мәдени өміріне қолдау білдіре отырып, оларды социалистік өмірге тығыз енуіне ынталандыру жұмыстарын жалғастырған болатын [2, б. 81].

1974 жылы Қазақстанның КП ОК «Неміс ұлтының азаматтары арасында идеологиялық-тәрбие жұмыстарын күшейту туралы» қаулы қабылданды [3, 82 б.]. Аталған қаулы айтарлықтай нәтиже бермегенімен, немістердің мәдени-этникалық даму қозғалысына серпін берді. Жалпы алғанда немістердің тілдік даму сипаттарына көңіл 1960 жылдардың басынан бастап бөліне бастады. Мысалы, 1962 жылы Көкшетау мемлекеттік университетінде неміс тілінде мұғалімдерді даярлау бөлімі ашылды және олар өзінің қызметін табысты жалғастыра білді. Бұл бастама бәсекеге қабілетті немістілді кадрлардың Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстарындағы әлеуетін арттырып қоймай,

бүкіл республика аумағындағы неміс тілінің біліктілігін ұлғайтуға септігін тигізді. Бірақ, ортақ қоғамдық тілдік тұрғыда 1960-1990 жылдары өмір сүрген немістер орыстілді қауымға айналды [4, б. 92].

1980 жылдардағы саяси-идеологиялық ахуал немістердің этномәдени ұйымдары КСРО аумағындағы өзге де одақтас республикаларда өмір сүріп жатқан немістермен кең қарым-қатынастар жасауға мүмкіндік берді. КСРО-дағы қайта құру және жариялылық саясаты немістердің ақталуына мүмкіндік жасап қана қоймай, олардың тарихи отандарына қайтуларына жол ашты. Немістердің жаппай көшуі мемлекетке тиімді болып табылмады, осыған орай, КСРО басшылығы неміс мәселесін шешуге тырысты. Министрлер Кеңесі «ЖОО-да, кәсіптік-техникалық училищелерде неміс ұлт өкілдері мамандарын даярлау, орта мектептерде неміс сыныптарын ашу» бағдарламаларын іске асыруды бастағанымен, Одақтық республикалардың тәуелсіздік алуы аталған бағдарламалардың тоқтауына себеп болады [1, 49 б.].

Немістер ассимиляцияға ұшырап, өз ана тілдерін, мәдениетін жоғалта бастады. Бұндай жағдай тек немістерге ғана тән болмады. Қазақстанға қоныстанған өзге ұлттардың барлығы басынан кешірген жағдай еді. Барлық мемлекеттік органдарда, өндірістік орындарда орыс тілінің үстемдігі оларды да ана тілдерінен айыра бастады. Этникалық ассимиляция неміс және поляктардың аралас некеге тұруы арқылы жүрді. Аралас некеден дүниеге келген сәбиге ата-аналары тәрбиені негізінен, орыс тілінде жүргізіп, жалпы ортақ мәдениет пен адамзатқа ортақ құндылықтарды ғана бойына сіңіруге тырысты. Осылайша, ана тілдерінің қолдану аясы да азайып, ұлттық мәдениет жылдан жылға азайа түсті [6, б. 40].

Бұндай үрдіске немістердің аға буыны өз әлінше күресіп бақты. Олар немістердің ассимиляцияға ұшырап бара жатқандығын, ана тілдерінің ұмытылып, жастардың басқаша тәрбие алып, өзгеріске ұшырап жатқандарын айтып дабыл қақты. Соның бір айғағы, Шемонаиха аудандық халық депутаттар Кеңесінің төраға орынбасары И.Никифоровтың 1990 жылы «Партийная жизнь Казахстана» журналының 2 санына жариялаған мақаласы [7, б. 129]. И.Никифоров мырза аудандағы немістердің біртіндеп өз дәстүрлерін, тілдерін ұмытып бара жатқандығын, Шемонаиха ауданында тұратын 4800 неміске небәрі 174 дана неміс тіліндегі газет-журналдар келетіндігін, себебі, неміс жастарының өз тілдеріндегі газеттерді оқи алмағандықтан жазылмайтындықтарын жазады [8, 70 б.].

Неміс және поляк ұлттары Қазақстан мәдениетінің қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді. Бірақ қалай дегенмен де, өз ұлттық мәдениеттерін, салт-дәстүрлерін Кеңестер кезінде толыққанды сақтап қалды деп айту өте қиын. Неміс ұлтының өкілдері біршама деңгейде өз мәдениеттерін жаңғырта алды. Себебі, олардың тілі мен мәдениеті мектепте оқытылған еді. Ағылшын тілінің мәртебесі Қазақстан даласына жеткенге дейін, әрбір қазақ ауылдарында неміс тілі оқытылғаны белгілі. Немістердің өз газеттері де жарық көрген болатын. Ал поляктар болса, орыс мектептерінде дәріс алып, өз тілдерін толықтай жоғалтты десе болады. Поляк тілінде газет те, мектептер де ашылмаған еді. Өз тілдерінде кейбір жанұялар ғана тек отбасылық тіл ретінде қолданды. Уақыт өз дегенін істеп, кейінгі уақыттарда өз тілінде сөйлейтін поляктар қалмады.

Алғаш қоныстанған немістер өз мәдениеттерін сақтап қалды деу қиын. Ішкі Ресейден келген немістердің, яғни өз еріктерімен келген отаршылдар Шығыс Қазақстан даласына келместен бұрын орыстық ассимиляцияға ұшыраған болатын. Кейбір мейрамдарын тойлағандары болмаса, жалпы толықтай ұстанбаған. Кеңестер Одағы кезінде поляктар да, немістер де еркін ұйымдар құрып, өз ұлтының мәдениетін жаңғыртуға кереметтей мүмкіндіктер ала алмаған болатын.

Еліміз тәуелсіздігінің бастапқы жылдары әр ұлт өкілдерінің жиналып кеңесуі, әңгімелесуі, өздеріне қатысты проблемаларын талқылаудан бастаған ұлттық-мәдени орталықтар, бүгінгі күні Шығыс Қазақстанда тұратын ұлттардың мәдениетін дамытудың нағыз орталығына айналды. Өйткені облыс басшылығы, Шығыс Қазақстан халықтары кіші Ассамблеясының атқарушы хатшылығы оларға барынша жәрдемдесіп, қолдау көрсетіп отырады.

Кейінгі жылдары немістердің арасындағы билингвистілік (орыс және неміс тілдерін қатар қолдану) мүлдем жойылып бара жатқандығы анық байқалады. 1996 жылы Алматыда «Видергебурт» Қазақстан немістерінің қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы «Актуальные состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев» атты халықаралық семинар өткізеді. Семинар барысында Қазақстандық немістердің мәдени дамуына байланысты көптеген мәселелер көтеріледі. Семинар барысында «Видергебурт» Қазақстан немістерінің қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы төрағасы А.Ф.Дедерер Қазақстандық немістерді ата-бабаларынан қалған мәдени дәстүрді қабылдаған, бүгінгі қоршаған орта мен қазіргі Германия мәдениетін сіңіруші, мәдени симбиоз ретінде қарастырады [9,146.]. Ол Қазақстанда қалған немістердің Германиямен байланыста болмаса мәдениеттерін сақтап қала алмайтындықтарын тілге тиек етеді. Ал неміс театрының директоры

В.Бринель Кеңестік немістердің мәдени дамуын екіге бөліп қарастыру керектігін айтады [10, 13 б.]. Оның ойынша, немістердің қуғын-сүргінге дейінгі мәдени дамуы және Кеңестік кезеңдегі мәдениетінің дамуын екіге бөліп зерттелуі тиіс екендігін баяндай келе, екі ғасыр бойы сақталып келген неміс тілінің қазіргі ауыр жағдайына тоқталады, өзінің неміс тілін білмейтін немістердің алдында қойылым қоятынын айтады. Дегенмен, В.Бринель мырза әлі де болса неміс тілінде қойылымдардың жүргізіліп жатқанын, көрермендердің келіп көретіндігіне қуанышын білдіреді.

1990 жылдардың II жартысында, Қазақстанның барлық облыстарында неміс мәдениетін жаңғырту мақсатында облыстық қоғамдық бірлестіктер жұмыстарын жүйелі жүргізе бастады. Тек көші-қон мәселесімен ғана айналыспай, неміс мәдениетінің жаңғыруына атсалысады. Статистика бойынша, ерікті көркемөнерпаздар ұжымдарының саны 88-ге жетеді. Бірақ ұйымдар тек қажет уақытында ғана, яғни мерекелік шараларда ғана бас қосып, жүйелі түрде іс-шара жүргізілмеді [11, 29 б.].

Шығыс Қазақстанға қоныстан немістер мен поляктар ежелден дінге берік және бір діндегі ұлттар. Қазақстандағы ұлттармен қатар, Кеңестік заманда олар да өз діндерін ұстана алмады. Діни салт-жоралғыларды жасырын үйлерінде өткізіп отырды. Балаларын шоқындыру сынды діни рәсімдерді туыстары мен достарының жанұяларын шақырып, дастархан басында өткізуден әрі аса алмады.

Қазақстан аймағына әр кезеңде келген немістер мен поляктар аса діншілдіктерімен көзге түсті. Бауырмалдық қатынастары мен ортақ құлшылық жасау сияқты әрекеттері өзге ұл өкілдерін де қызықтырған. Олардың жасырын құрған қауымдастығына өзге ұлттар да ене бастаған. Бұндай жәйттер жергілікті басқару органдары тарапынан қарсылықтың туындауына әкеліп соқтырады. Олардың ресми тіркелулеріне мүмкіншілік бермейді. Діншіл немістер мәселесі жоғары жақта бірнеше рет талқылауға түседі. 1966 жылдың 3 маусымында Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Президиумы «Діни сенімдер жөніндегі заңнаманы бұзғандығы үшін әкімшілік жазаға тарту» туралы Жарлығы шығады, бұл жарлық немістер арасында діни салт-жоралғыларды орындау мен іске асыруына өзіндік әсерін тигізгенімен де, немістер өз діндерін жетілдіруге заңдық тұрғыда тіркелуге тырысты. 1974 жылы КСРО дін істері жөніндегі Кеңес «Қазақ КСР-де Діни сенімдер жөніндегі заңнаманың орындалуын қадағалауды күшейту» туралы қаулы қабылдайды. Қаулыдан кейін Қазақстанда 14 діни бірлестіктер тіркеледі, олардың 6-ы евангелиялық христиан-баптистері, 3-і лютерандық, 1 католиктік және 1 шіркеулік-меннониттік болып табылды [12, 202 б.].

1974 жылы Қазақстандағы діни бірлестіктердің жалпы саны 516. Соның 222-сі таза немістерден ғана құралған болса, оның 64-і евангелиялық христиан-баптистері (5 мың адамнан тұрған), 109-ы лютерандық (7.8 мың адамнан тұрған), 14-і меннониттер (2 мың адамнан тұрған), 14-і пятидесятник (0.9 мың адамнан тұрған) болған [12, 203 б.].

КСРО кезінде Қазақстандағы немістердің діни ахуалы жіті қадағаланып отырды, олар діншіл ұлт ретінде қауіпті болып саналды. 70 жылдары немістер арасындағы діндерді біріктіретін бірлестік ашу ойластырылды. Басшылық неміс арасындағы діни ағымдардың әртектілігін тіпті олардың құлшылық ету салттарының әртүрлілігін ескермеді. Түсініксіз себептермен ондай бірлестік құрылмады. Кеңестік тәртіп Қазақстандық немістердің діни қауымдарын үнемі тіркеуге алып, оларды қадағалап, сандық және сапалық көрсеткішіне баға беріп отырған.

Кеңестік кезеңде Қазақстандық лютерандар Қазақстан аумағында өздерінің діни басқармасын құру ұсыныстары қанағаттандырылмады. Қазақстан тәуелсіздігін алғанға дейін, неміс ұлты еркін түрде діни-салт жоралғыларын іске асыра алмады десе де болады.

Кесте 1. Қазақстандағы тіркелген лютеран қауымының сандық динамикасы [7, 55 б.].

Жылдар	1966	1968	1970	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1986
Қауым саны	1	2	2	2	2	6	9	26	57	101
Сенушілер	0.48	2.1	2.2	2.5	2.55	3.94	4.76	6.32	-	-
Шоқындыру	-	7	3	1	6	-	39	-	-	-
Конфирмациялар	63	-	53	53	588	110	218	-	-	-

Шығыс Қазақстанда еуропалық ұлт өкілдері аз тұрған жоқ. Бірақ лютерандықты ұстанатындардың түгелі дерлік немістер болды. Басқа еуропалық ұлттар католик болып табылды. 1989 жылдан кейін Қазақстандағы лютерандық шіркеулер күрт азайды. 1989 жылы 171, 1993 жылы 157, 1995 жылы 117, 1998 жылы небары 110 шіркеу қалады. 1993 жылғы есеп бойынша, Шығыс Қазақстан облысында 10 лютерандық қауым, Семей облысында 17 лютерандық қауым тіркелген [12, 56 б.]. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары лютерандық шіркеулер мен қауымдардың күрт төмендеуі, Қазақстандық немістердің тарихи Отандарына көшуімен байланысты болды. Қазір лютерандық

Қазақстанда үш бағытта жүргізілуде олар, Евангелия шіркеуі, Лютеран бауырластығы (Братские лютеране), Синода Миссури ізбасарлары [12, 53 б.].

Неміс ұлтының арасында меннониттік діни ағым екінші орынды иеленеді. Лютерандық ағымнан кейінгі немістер арасында таралған меннониттік ағым Кеңестік кезеңде неміс қоныстарында дами түсті. Кеңестік кезеңде аға буындары діндерін ұмытпаған. Олар діни салттарын жасырын орындап жүрген еді.

Кесте 2. Қазақстандағы тіркелген меннониттік ағымы қауымының сандық динамикасы [13, 57 б.]

Жылдар	1968	1970	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1986	1988
Қауым саны	1	1	1	2	3	5	6	8	11	11
Сенушілер (мың)	0.7	0.7	0.87	0.91	1.39	1.52	1.64	2.8	2.4	2.2
Шоқындыру	38	36	20	48	51	104	–	–	–	–

Қазақстандық меннониттер бастапқыда этноконфессиялық тұрғыда қарастырылды, яғни меннониттер неміс ұлтынан құралатын еді. Ал кейіннен олардың ұлттық құрамы өзгеріп, еуропа халықтарының басқа өкілдері де ене бастады. Меннониттер осылайша өзге ұлттарды да өздеріне тартып, конфессиналдық діни ағымға айналады.

Қазақстанда барлық ұлт өкілдеріне дәстүрлі өз діндерін еркін ұстануға және салт жоралғыларын орындауға еркіндік берілген. Қазақстан территориясында католиктік көптеген шіркеулер ашылды. 2000 жылы елімізде 66 католиктік діни бірлестік заңды түрде қызмет еткен. Қазақстанда католик дінін ұстанатындардың 70% немістер болса, 18% поляктар құрайды [13, 101 б.].

Қазақстандағы немістердің діни ахуалына байланысты жекелеген зерттеушілер және «Возрождение» Қазақтан немістері қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы 2000 жылдары сауалнамалар жүргізіп отырған. Сауалнама нәтижелері бойынша, Қазақстан немістері арасында кейінгі кездері діни ахуал өзгерген. Мысалы, 2000 жылы жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша, 3.1 % атеист, 11.5 % діни мәселелерге селсоқ қарайтындықтарын білдірсе, 58.9% дінге көзқарастарын жақсы деп білдірген, ал қалған бөлігі бұл мәселеге жауап беруге қиналатындықтарын көрсеткен. 2001 жылы болған сауалнамада жағдай сәл өзгергендігін байқаймыз, сауалнамаға қатынасушы немістердің 80.8% дінге деген көзқарастарының жақсы екендігін білдірсе, діни мәселелерге селсоқ қарайтындықтар көрсеткіші 5.8 % төмендеген. Немістер арасында өздерін діншіл ретінде санайтындар жоқ [8, б. 72]. Әртүрлі дін өкілдерінен құралған қоғамда тұру сіз үшін қаншалықты қолайлы деген сауалға 1998 жылы 50% астамы оң қабақ танытса, 2000 жылы 60% астам неміс өздерін Қазақстан қоғамында еркін өмір сүретіндіктерін білдірген. Шіркеуге баратындар 1998 жылы 17.1 % болса, 2002 жылы 31.8% ұлғайған, олардың арасында кейінгі жылдары мешітке барушылар 4.5 % өскен [10, б. 28]. Көрсеткіштерге назар аударсақ, немістер арасында жыл өткен сайын дінге деген қызығушылық артып келеді. Олардың арасында ислам дінін қабылдап жатқандары да кездеседі.

Ұлттардың өз халқына, оның мәдениетіне деген сүйіспеншілігі, әдет-ғұрыптарын терең зерттеп, насихаттау, жетілдіру, сөйтіп болашақ ұрпақтарына мұра етіп қалдыруға деген құлшынысы, ұлттық-мәдени орталықтар қызметінің жетіле түсуінің негізі болып отыр.

Шығыс Қазақстанның неміс диаспорасы соңғы санақ нәтижелері бойынша, 32141 адам, соның ішінде, Семей аймағы бойынша, 17231 адам болды. Семейдегі неміс орталығының негізгі мақсаты – Ресей немістерін халық ретінде толық ақтауға, тілін, мәдениетін, дәстүрлерін, дінін жаңғыртуға мұқтаж адамдарды әлеуметтік қорғауға, соның ішінде, еңбек армиясына қатысқандарды әлеуметтік қорғауға ұмтылу [5, б. 63].

Қазіргі таңда облыстық құрылымдар құрамына кіретін Қазақстан немістері қауымдастығы – ең ұйымдастырылған, тұрақты және нақтылы құрылым екендігін жалпы жұртшылық мойындаған және де бұл Герман Федеративті Республикасы мен біздің республикамыз арасындағы көпір тәрізді екендігі екі елдің мәдениетінің, бауырластық қатынастарының дамуына, әріптестігіне өз үлесін қосып отырғандығы белгілі.

Қоғамдық-саяси салада біршама табыстарға қол жетті. Барлық қоғамдар мен мәдени орталықтар әділет органдарында тіркелді, ал ПМ, әлеуметтік қорғау және прокуратура органдарының көмегімен кұғын-сүргінгеұшыраған аға ұрпақ өкілдері толық ақталды.

Соңғы жылдары Семейдегі неміс орталығының жұмысы бірнеше бағыттар бойынша жүргізілді. Негізгі атқарылатын істер мәдениет пен білім саласында. Германияның қаржыландыруымен неміс

тілі курстары ұйымдастырылды. Оқулықтар, сөздіктер, әңгіме құралдары, көрнекі құралдар және ұйымдастыру техникасы да осы кезден алынды.

«Қайта өрлеу» қоғамы жанынан «Айнхайт-Бірлік» фольклорлық ансамблі құрылып, табысты түрде еңбек етіп келеді. Э.Б.Дорофеева басқаратын бұл ұжым халықтық ансамбль атағын алған және жылда бұл атағын растайды. Бұл ансамбль Алматы қаласында Неміс үйі ашылған кезде Германия және Қазақстан өкіметтерінің өкілдері, республиканың көрнекті адамдары қатысқан осы іс-шарада мәдени бағдарламаны республика бойынша, жалғыз қамтамасыз еткен [5, б. 112]. Сондай-ақ олар еңбек армиясы жауынгерлерінің II съезінің мәдени бағдарламасына қатысты. Ол республикадағы бүкіл фестивальдардың қатысушысы және лауреаты болып табылады. Германияның қаржылық қолдауымен бұл ансамбль Алтайда, Бішкекте, Шымкентте, Жамбылда, Алматыда, облыс аудандарында болды. Ресейдің «Россия» концерт студиясындағы гала концертке қатысты. Гастрольдік топта 25 адам бар. Жыл сайын көрмелер, фестивальдар, конкурстер өткізіліп отырады.

Жексенбілік мектептерден басқа «Комплекс» профилактори-санаториде 2000 жылы балалардың тіл лагерлері ашылды. Қайта өрлеу қоғамы мен оның фольклорлық тобы және бишілер ұжымы қала мен облыста өткізілетін бүкіл іс-шараларға қатысады. Шыршалар мен балалар ертеңгіліктері, жаңа жылды қарсы алу шаралары, дискотекалар өткізіледі. Адамдар Рождество, пасха, Егде адамдар күні және басқа мерекелерді оң қабылдайды. Демеушілер көмегімен және өзге де көздерден 290-300 адамға дейін сыйлықтар, жәдігерлер, жүлделер әзірленіп шәй және концерттік бағдарлама ұйымдастырылады [3].

1997 жылы «Видербурт» Қазақстан немістері қоғамдық білестіктерінің ассоциациясы еңбек армияда болған немістердің басын қосып, конгресс өткізді. Конгрессте қарттар көптеген мәселелерді көтерді. Конгреске Семейден Герстнер Альфонс Иванович қатынасып, қарттардың әлеуметтік жағдайының жоқтығын, облыстағы мұрағаттардан өздерінің репрессияға ұшырағандықтары жөніндегі анықтаманы уақтылы ала алмайтындықтарын, мемлекет тарапынан жеңілдіктердің жылдан жылға азайып бара жатқандығын айтып, өкіметке хат жазуды ұсынады. Конгрессте Өскеменнен трудармейцтер қорының төрағасы Штихлинг Артур Густавович Қазақстанда 3 мыңға жуық қана неміс еңбек майдангерлері бар екендігін айта келе, Қазақстанда орын алған әлеуметтік жағдайдың нашарлығына тоқталады. Конгреске жиналған қарттар қауымы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевқа хат жолдайды. Хатта ауыр жылдарда немістерді сол кезде болып жатқан соғыс пен оларға деген көзқарастың қатал заманында қазақ халқының оларды жатсынбай, қол ұштарын беріп, көмек көрсеткендеріне рахмет айтады және Президентіміздің ұлттардың мәдени дамуына жасап жатқан еңбектеріне ризашылықтарын білдіре келе, қарттарға жеңілдіктер берілуін сұрайды [9, б. 74].

«Возрождение» қоғамының қызметінің басты бағыттары:

1. Неміс ана тілін қайтадан жандандыру, өз бетімен, мектептерде, ересектерге арналған курстарда үйрену, неміс тіліндегі газет, журналдарды оқу, неміс тілінде хаттар жазу, кездесулер өткізу.

2. Немістің ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін қайта өркендету.

3. Радио және теледидардан неміс тілінде әртүрлі бағдарламалар беру.

4. Неміс тілінде кинофильмдерге заказ беріп, оларды мектептерде өткізілетін сабақтарға және демалыс күні жұмыс істейтін ересектерге арналған мектептерде неміс тілін үйрету кезінде пайдалану.

5. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы дәрістік насихат жүргізу, достық кештерін өткізу, Ресей мен Қазақстанда тұратын немістер туралы кітапшалар шығару және тарату. «Возрождение» қоғамы қызметі неміс халқы үшін тиімді екенін өмір көрсетіп отыр.

Бірлестік жанында «Айнхайт» ансамблі жұмыс істейді, бұл ансамбль «Халықтық ансамбль» атағын иеленген. Бұл ансамбль неміс, қазақ, поляк, орыс, венгер, украин тілдерінде өнер көрсетіп, республикаға кең танымал болып отыр. Ансамбль ұжымы барлық қалалық іс-шараларға белсене ат салысып, неміс ән фестивальдеріне қатысып отырады. Ансамбльге жастар кеңінен тартылады. Немістер бірлестігі жастар тәрбиесіне, оларды мәдениетке тартуға зор назар аударады.

Көші-қон проблемалары және тарихи Отанына қоныс аударған туыстармен байланысты үзбей жалғастыру жөнінен жұмыс жүргізіліп, мұнда орталық байланыстырушы буын міндетін атқарады. Басшысы А.Р. Визе Қазақстан халықтары Ассамблеясының мүшесі, өз жұмысын қалалық қоғамдық келісім және тіл саясаты бөлімімен тығыз ынтымақтастықта жоспармен жүргізіп отырады.

Мәселен, Өскемен қаласындағы «Возраждение» неміс ұлттық орталығы немістердің рухани және мәдени қарым-қатынас жасайтын ең қасиетті орындарының біріне айналған. Мұнда қызықты кездесулер, түрлі тақырыптағы мәжілістер, ұлттық мерекелер, балаларға арналған ертеңгіліктер және ересектерге арналған демалыс кештері өткізіліп тұрады. Орталықта неміс тіліндегі әдебиеттер жинақталған кітапхана, «Айнхайт» фольклорлық тобы жұмыс істейді. Орталық Германиямен тығыз байланыс жасап тұрады, тәжірибе жинақтау мақсатында өз мамандарын Германияға жіберіп

отырады. Сондай-ақ Германия туралы аудио және видеоматериалдар, неміс әндерінің жазба таспалары, неміс тілі курстарына арналған арнайы оқулықтар алынып тұрады. Орталық неміс тіліндегі түрлі газеттер мен журналдар жаздырып алады.

Неміс халқында Х ғасырдан бері мереке ретінде атап өтіліп келе жатқан «Қасиетті Лаврентий» күнін қаладағы неміс жастары осы орталық арқылы білді. Өскемен қаласында да неміс орталығы өз қызметін атқаруда. «Виденбург» неміс мәдени орталығы негізінен, мәдени істерге көңіл бөледі. Ұлттық сананы оятуды жандандырудың басталуы 1989-1990 жылдарға жатады. Барлық жерде энтузиастардың күшімен «Қайта жаңғырту» қоғамы және немістердің ұлттық-мәдени орталықтары құрыла бастады.

1990 жылы 25 қазанда Шығыс Қазақстан немістерінің ұлттық-мәдениет орталығы («Қайта жаңғырту») құрылды. Орталықтың негізгі міндеттері мен мақсаты неміс тілін мәдениетін, дәстүрлерін, шығыс менталитетін қайта жаңғырту және сақтау болып табылады. Осы міндеттерді орындау үшін Шығыс Қазақстан немістерінің ұлттық-мәдени орталығы ересектер мен балалар үшін неміс тілінің курстарын, кешкі жексенбілік мектептер, балалар мен жастардың «Көгілдір бұғаз» демалыс аймағында тіл лагерін ұйымдастыруда. Сондай-ақ неміс мәдениетінің күндері, Қазақстан немістерін этникалық қайта жаңғырту бағдарламасы шеңберінде басқа да мәдени-бұқаралық шаралар жүзеге асырылады.

Өзі өмір сүрген он жылдан аса уақыт ішінде Шығыс Қазақстан немістерінің мәдени орталығы, аймақ немістерінің шын мәніндегі мәдени және әлеуметтік-гуманитарлық өмірінің орталығы болып алды.

Поляктардың Қазақстанда пайда болуы 1930 жылдардағы сталиндік аумалы-төкпелі кезеңмен сәйкес келеді. 1920-30 жылдары поляктардың КСРО аумағындағы негізгі мекені Украинаның батыс аудандары болып табылды. 1920 жылдан соң Польша мен КСРО арасындағы саяси қарым-қатынастың нашар болғандығы тарихтан белгілі. Ал, кеңестік билік ел аумағындағы поляк этносына идеологиялық сенімсіз деген көзқарас танытты. Олардың саяси-құқықтық және мәдени бостандықтары шектелінді. Ол, 1936 жылдан бастап күшейе түсті. 1936 жылы 28 сәуірде Сталиннің бекітуімен Украина аумағындағы поляктарды Қазақстанға депортациялау туралы бұйрыққа қол қойылды [14, б. 55]. НКВД ұйымы бұл шешімді өзіне тән қимылмен жоғары орындағандығы анық.

Поляктарға қарсы құқықтық шектеулер және Қазақстанға Батыс Украина жерлерінен депортациялау үрдістері 1939-41 жылдары күшейе түсті [14, б. 58]. Поляктар Қазақстанда Ақмола, Солтүстік Қазақстан аумақтарында шоғырлана қоныстанды. Олардың бүгінгі таңдағы ұрпақтарының саны 35 мыңға жуық болып табылады [15]. Поляктардың Қазақстандағы тілі мен мәдениетінің тарихнамасының көлемі үлкен емес. Этномәдени құрылысын зерттеуге бағытталған кешенді ізденістер аз болып табылады.

Зерттеулерге қарағанда еліміздегі поляктар тілдік тұрғыда орыс және украин тілдерінде қарым-қатынас құрады. Бұған, 1940-1970 жылдардағы кеңестік мәдени саясаттың ықпалы тигендігі сөзсіз. Бүгінгі таңдағы поляктар ана тілін тек діни жоралғыларды іске асыру кезінде ғана қолдануға ұмтылады.

Талқылау. Шығыс Қазақстан неміс мәдениет орталығының жанында 1990 жылдан бастап «Майские ландыши» неміс фольклорлық ансамблі ұйымдастырылып, жұмыс істейді [12, б. 64]. Ансамбль республикалық және облыстық фестивальдарға, неміс мәдениет күндеріне мемлекеттік, қалалық, бұқаралық шаралараға тұрақты қатысады. Орталықтың жанында 1990 жылдан бастап кітапхана жұмыс істейді, оның кітап қоры тұрақты толықтырылуда. Орталықта дәстүрлі халықтық және діни мерекелер өткізіліп тұрады. Діни шараларды өткізу кезінде Орталық лютерандық және католиктік шіркеулермен ынтымақтаса қимылдайды.

Орталықта 2000 жылдан бастап компьютер сыныбы жұмыс істейді, мұнда жастардың компьютермен жұмыс істеуді үйренуге мүмкіндіктері бар.

Облыстық неміс мәдениет орталығында әлеуметтік-гуманитарлық жұмыс ерекше орын алады. Германия жағынан көрсетіліп отырған баға жетпес көмектің арқасында орталық арқылы аз қамтамасыз етілетіндерге, ардагерлерге, мүгедектерге тегін медициналық көмек көрсетіледі, неміс Қызыл Кресінің азық-түлігі, материалдық көмегі, көзілдіріктер, арбашалар және басқалары тегін беріледі. Дialectтілер екі топқа: жоғарғы неміс және төменгі неміс топтарына бөлінеді. Дінге сенуші немістер екі діни сенімді ұстанады: католиктік және лютерандық.

2000 жылдан бастап неміс тілі курстарының тыңдаушыларына және орталыққа келушілерге көмектесетін теледидар іске қосылған. Республикада, Шығыс Қазақстан аймағында құрылған қолайлы жағдайлар неміс тілін дамытуға және қайта тудыруға, неміс мерекелері мен әдет-әурыштарын сақтауға, ана тілінде газеттер шығаруға, теледидар бағдарламаларын көруге, радио

хабарларын тыңдауға мүмкіндік беруде, ұлттық мақтаныш сезімін туғызуға неміс диаспорасын сақтауға ықпал етуде [5, б. 21].

Бүгінгі күні Шығыс Қазақстанға бауыр басқан немістер еркін, тең құқылы Қазақстан азаматтары ретінде саяси, мәдени дамуына барлық мүмкіндіктер мен жағдайлар жасалған. Егер Қазақстан бүкіл Қазақстанда 470 тен астам республикалық, аймақтық ұлттық мәдени орталықтар болса, соның 10 пайызға жуығы неміс ұлттық-этникалық тобының еншісінде деген сөз. Бұл көрсеткіш немістерді тарихта тиянақты халық десе, ұлттық диаспора ретінде дамуына да тиянақты көңіл бөлетіндігін көрсетіп отыр. Қазақстан бойынша, немістердің 49 этноқұрылымдары мен мәдени орталықтары жұмыс істейді. Ұлттық мектептері мен жексенбілік мектептері ұлттық тілін сақтау мен дамытуға ат салысуда. Неміс тілінде апталық телебағдарламалар бар. Қазақстан бойынша, жұмыс істейтін 6 ұлттық театрдың бірі неміс ұлттық театры болып есептеледі [15].

Германия мен Қазақстан арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастықтың негізі 1992 жылғы қыркүйекте ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ГФР-ға алғашқы сапары барысында біріккен мәлімдемеге қол қойылды. Бұдан кейін де Н.Ә. Назарбаев Герман Федеративті Республикасына төрт мәрте іс-сапармен барды. Әр сапар барысында ел Президенті екі ел арасындағы байланыстарды жана сатыларға көтеріп отырды [2, б. 35].

Поляктар өз мәдениеттері мен тілдерінің дамуына Кеңестер дәуірінен ұмтылып келді. 1975 жылы Қазақстандық поляктар жоғарыға поляк сыныптарын ашуға ұсыныс жасайды, бірақ ол арман 11 жылдан кейін 1988 жылы ғана іске асады. Ең алғашқы поляк мектебі Көкшетау облысындағы Озерный селосында ашылады [7].

Қорытынды. Жалпы жұмыстың нәтижелерін қорытындылай отырып, Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының мәдени даму тарихының кеңестік кезеңі түрлі саяси-мәдени және әлеуметтік даму сатыларын бастан кешіргендігіне көз жеткіземіз. 1950 жылдардан соң, аталған этностардың мәдени өмірінде бірқатар бостандықтар пайда болды және олар оны тиімді жүзеге асыруға ұмтылды. Ал, КСРО ыдырып, Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі олардың мәдени өмірінде күрделі өзгерістерді туғызбады. Әрине, олардың басым қатары тарихи отандарына оралды. Бұл үрдісте Қазақстан билігі мемлекетаралық қарым-қатынастар орнатып, тарихи-мәдени үдерістің қайшылықсыз жүзеге асуына мұрындық болды. Ал, елде қалған неміс, поляк этносының өкілдеріне этномәдени бірлестіктер құрылып, ұлттық болмыстарын сақтау жолындағы барлық жәрдемдер көрсетілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Карсаков И. Немцы Казахстана: определение берега // Мысль. – 1995. – №6. – С.46-49.
2. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы, 1997.
3. Омаров М., Какен А. Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. – Алматы, 1998.
4. Аманова А. Динамика численности и география расселения депортированных народов в Казахстане // Поиск. – 2006. – № 3. – С. 141–145.
5. Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность / История Казахстана: белые пятна : сб.ст. / сост. Ж.Б. Абылхожин. – Алма-Ата, 1991.
6. Переписка с ЦК Компартии Казахстана, партийными комитетами, творческими союзами по вопросам издания и распространения газеты среди немецкого населения Казахстана: с журналистами, писателями по содержанию газеты (имеется письмо направленное Ч. Айтматову) // ҚРПИМ. – 885-қор. – 1-тізбе. – 16-іс.
7. Статьи «Горох культура Казахстанская», «Что показало сортоиспытание лугопастбищных трав, качества зерна прежде всего». Оpubл. в журнале «Сельское хозяйство Казахстана» №4 за 1962г., №6 за 1965 г., №12 за 1967 г. // ШҚОҚЗТҚО. – 348-қор, 1-тізбе. – 14-іс.
8. Никифоров И. Каково будущее советских немцев? // Партийная жизнь Казахстана. – 1990. – №2. С. 69-70
9. Дедерер А. Дискуссия после доклада // Материалы международного семинара «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С.13-14
10. Брингель В. Дискуссия после доклада // Материалы международного семинара «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С. 16-17
11. Вензель С. Современные условия формирования культурного поля немцев в условиях Казахстана // Материалы международного семинара: «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С. 29-32

12. Иванов В.А. Традиционные конфесии немцев в Казахстане: история и современность // Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Роль религиозных конфесий в жизни немцев центральной Азии». – Алматы, 2002. – С.201-210
13. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии Казахстана. – Алматы, – 1999г. – 192 стр.
14. Пилипенко Г.П., Ясинская М.В. Поляки в казахстанских степях. Исследование языка и культур // Славянский альманах. – 2018. - №2. – С. 52-61.
15. Andrew J. Brown. *The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora.* // *Europe-Asia Studies*. Vol. 57, No. 4 (Jun., 2018), pp. 625-634.

References:

1. Karsakov I. *Nemcy Kazahstana: opredelenie berega* [Germans of Kazakhstan: definition of the coast] // *Mysl'*. – 1995. – №6. – S.46-49.
2. Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. *Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima* [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. – Almaty, 1997.
3. Omarov M., Kaken A. *Poznanie sebya k voprosu o nesostoyavshejsya nemeckoj avtonomii v Kazahstane* [Self-knowledge on the question of the failed German autonomy in Kazakhstan]. – Almaty, 1998.
4. Amanova A. *Dinamika chislennosti i geografiya rasseleniya deportirovannyh narodov v Kazahstane* [Dynamics of the number and geography of the settlement of deported peoples in Kazakhstan] // *Poisk*. – 2006. – №3. – S. 141-145.
5. Kozybaev M.K. *Nemcy Sovetskogo Kazahstana: fakty i dejstvitel'nost'* [Germans of Soviet Kazakhstan: facts and reality] // *Istoriya Kazahstana: belye pyatna: sb.st. / sost. Zh.B. Abylhozhin*. – Alma-Ata, 1991.
6. *Perepiska s CK Kompartii Kazahstana, partijnymi komitetami, tvorcheskimi soyuzami po voprosoam izdaniya i rasprostroneniya gazety sredi nemeckogo naseleniya Kazahstana: s zhurnalistami, pisatelyami po sodержaniyu gazety (imeetsya pis'mo napravlennoe CH. Ajtmatovu)* [Correspondence with the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, party committees, creative unions on the publication and distribution of the newspaper among the German population of Kazakhstan: with journalists, writers on the content of the newspaper (there is a letter sent to Ch. Aitmatov)] // *KRPM*. –885-kor. – 1-tizbe. – 16-is.
7. *Stat'i «Goroh - kul'tura Kazahstanskaya», «Chto pokazalo sortoispytanie lugopastbishchnyh trav, kachestva zerna prezhde vsego»* [Articles "Peas are a culture of Kazakhstan", "What showed the variety testing of grassland grasses, grain quality first of all."]. *Opubl. v zhurnale «Sel'skoe hozyajstvo Kazahstana» №4 za 1962g., №6 za 1965 g., №12 za 1967 g.* // *SHKOKZTKO*. – 348-kor, 1-tizbe. – 14-is.
8. Nikiforov I. *Kakovo budushchee sovetskikh nemcev?* [What is the future of Soviet Germans] // *Partijnaya zhizn' Kazahstana*. – 1990. – №2. S. 69-70
9. Dederer A. *Diskussiya posle doklada* [Discussion after the report] // *Materialy mezhdunarodnogo seminara «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev»*. – Almaty, 1996. – S.13-14
10. Bringel' V. *Diskussiya posle doklada* [Discussion after the report] // *Materialy mezhdunarodnogo seminara «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev»*. – Almaty, 1996. – S.13-14
11. Venzel' S. *Sovremennye usloviya formirovaniya kul'turnogo polya nemcev v usloviyah Kazahstana* [Modern conditions for the formation of the cultural field of Germans in Kazakhstan] // *Materialy mezhdunarodnogo seminara: «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev»*. – Almaty, 1996. – S. 29-32
12. Ivanov V.A. *Tradicionnye konfesii nemcev v Kazahstane: istoriya i sovremennost'* [Traditional confessions of Germans in Kazakhstan: history and modernity] // *Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: «Rol' religioznych konfesij v zhizni nemcev central'noj Azii»*. – Almaty, 2002. – S.201-210
13. Ivanov V.A., Trofimov Ya.F. *Religii Kazahstana* [Religions of Kazakhstan]. - Almaty, 1999g. - 192 str.
14. Pilipenko G.P., Yasinskaya M.V. *Polyaki v kazahstanskih stepyah. Issledovanie yazyka i kul'tur* [Poles in the Kazakh steppes] // *Slavyanskij al'manah*. - 2018. - №2. - S. 52-61.
15. Andrew J. Brown. *The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora.* // *Europe-Asia Studies*. Vol. 57, No. 4 (Jun., 2018), pp. 625-634.